

Ұ.Еркінбаев,

Сүлеймен Демирел университетінің доценті,

филология ғылымдарының кандидаты

ДІНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ӘДЕБИЕТТІ ТАҢУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ

«Адамның сөйлей білу қабілеті қаншалықты таңғажайып құбылыс болса, ағаштардың сөйлеуі де соншалықты таңғажайып құбылыс» деген ұлағатты сөз бар. Расында да жаратылыстың заңдылықтарында нендей күдірет бар? Нендей құпия тылсым бар? Нендей мінсіз жүйе, нендей ақыл жетпес үйлесім бар? Ал сөзді тану, әсіресе, көркем сөзді яки әдебиетті тану – ғаламның өзегіндегі аса нәзік үйлесімділік пен әсемдікті танудан бастау алып, тіршіліктің қарапайым заңдылықтарын ұғынуға дейін жалғасады. Сондықтан, кез келген көркем туындының туу, жазылу, өмір сүру тарихы, ең бастысы оның өнер ретіндегі құндылығы – аса ауқымды мәселе.

Көркем туындының пайда болуы мен оның өнер ретінде өмір сүруі өзара бірлікті қажет етеді. Өнердің шартты заңдылықтары жоқ десек те, оны танудың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл оқырман талғамымен, оның құндылықтар жүйесімен, көркемдік құпиясына қояр талаптармен тікелей байланысты. Алайда, осылардың бәрін қамтитын ұғымдық жүйе бар, ол – діни мәтіндердегі мәңгілік құндылықтар. Пендені сұлтан да, ұлтан да ететін, перғауын да ғұлама да ететін нәрсе оның ішкі мені, нәпсісі. Жаратылысты немесе Жаратқанды танығың келсе әуелі өз нәпсінді таны. Әрбір нәпсі өлімнің дәмін татады деген мазмұнды хадис сөздер осының айғағы. Сонда бұл ішкі мен немесе нәпсі дегеніміз біз ойлағандай құбыжық емес екен. Оны қалай тануымызға байланысты ол ақ не қара түске боялатын көпқызметті жаратылыс екен. Және бір қасиетті сөзде Жаратушы тарапынан «Мен бір құпия қазына едім, танысын деп ғаламды жараттым» делінген. Ал өнер туындысын жасаушының міндеті қандай болмақ? Әдеби мәтіндерге қатысты «автор-жаратушы» деген термин көп қолданылып жүр. Мұның қызмет шеңберінің өлшемі қандай болмақ?

Өнердің сыпатын ұғынуға талпыныс сонау антикалық дәуірден бастау алады. Көркемдік дүниесінің жалпы сыпатын Аристотель адамның танымдық һәм еліктеушілік қасиетімен байланыстырғаны белгілі. Еліктеушілік дегеніміз бұл жерде адамның білмекке құмарлығы. Бұл тұста басы ашық

нәрсе ол, өнердің өзінен, қашанда білмекке құмарлықтың күші басым. Олай болса екеуі тең категория ма, басқалай болғанда білмекке құмарлықтың ішкі сатыларының бастауы қайдан деген де сұрақ шығуы ықтимал. Өнердің жалпы болмысына бас қатырған келесі бір ойшыл - Платон. Өнерге деген Платон көзқарасы Аристотельден өзгешелеу. Ойшылдың көзқарасы өнер ісі Құдайдан дегенге келетін гомерлік түсінікке жақын тартады да, соның негізінде ол өнердің «жұқпалылығы» («заразительность» искусства) деген категорияны алға тартады. Платонның пайымы бойынша ақынды Муза шабыттандырады да, ал ақын өз кезеңінде сол шабыт күшінің әсерін тыңдаушысына «жұқтырады», сөйтіп барлығы бірге ерекше Құдайлық шаттыққа бөленеді. Ондай шаттыққа бөленушілер таңдаулы ерекше адамдар болмақ. Солай болғанда платонша үлкен өнер бір құдіретті күш тарапынан беріледі де, кіші өнер түрлерін ғана «техне» көмегімен үйренуге болады.

Аристотель мен Платонның ойлары кейіннен қаншама теориялардың тууына негіз болды. Екі бағыттың бірін ұстанып, әрі еңбектеріне өз ойларымен де өң берген ғалымдардың қатары (Л.Толстой, Н.Буало, ағайынды Шлегелилер, ағылшын романтиктері У.Вордсворт, С.Колридж, Р. Саути беріректегі ағылшын өнертанушылары К.Белл, Р.Фрай, «семантикалық сыншылар» деп атап жүрген Ф.Уилрайт, Б.Кроче, философ Э.Кассирер, орыс ғалымы Вяч.В.Иванов, структуралист К.Леви-Стросс т.б.) кезең, уақыт талабы тұрғысынан дамып көбейіп келеді.

XX ғасыр басында өмір сүрген теоретик ғалым А.Байтұрсынұлы көркемдік ұғымын жан азығы деп қарауды ұсынады. Көркемдік сөздің асылын білдіреді, демек әдебиетті асыл сөз деген дұрыс дейді [1, 6-19]. Бұл енді сөздің мағыналық әлеміне қатысты жай. Ал үлкен суреткер Ф.Достоевский: «көркемдік деп көркем дүниені оқыған оқырман мұның идеясын дәл жазушының өзі түсінгендей деңгейде түсінуін айтамыз» дейді [2, 68-69]. Бұлай болғанда көркемдіктің: үйлесімділік, бүтіндік, белгісіздік, шығармашылық еркіндік пен кеңістік, өзгешелік, талғам деген ұғымдармен бірлікте екеніне көз жеткіземіз. Мұның барлығы көркемдік ұғымының өнердің өлшемдерімен бірлікте, мазмұны мен пішін үйлесімділігі арқылы жасалатынын түсіндіреді.

Иә, шындығында да әдебиеттегі мәңгілік тақырыптар мен ұлы ұғымдар жүйесі міндетті түрде адамның санасына жететіндей, оларды еріксіз толқытып, рухына зәмзәм сусынындай әсер қалдыруы керек. Бұл көркем дүниенің құрылымы. Құрылым баяндау тәсілінің нәтижесі. Ал баяндалатын жауһар ұғымдардың құрылымға бағынатын тұсы да осы болмақ.

Енді тікелей көркем шығармаға келсек. Біз сөз етіп отырған категория осы тақырыпқа қызмет етеді. Себебі мұнда туындының түпкі нәтижесімен байланыс бар. Көркемдіктің негізіне бару үшін осы байланысты басшылыққа аламыз. Кез келген көркем сөз үлгілерінің өзіндік жасалу жолы бар. Мұның бір қырын авторлық стратегия деуге болады. Авторлық стратегияның әуелгі қимылы, бірінші қадамы көркемдік бірліктің түпкі нәтижесіне бастайды. Соның шешімін береді. Стратегиялық көкжиек қаншалықты ауқымды болса көркемдік шешім де соншалықты зерделі болмақ. Стратегиялық көкжиек пен көркемдік шешімнің зерделілігі туындының өміршеңдігін айқындап береді. Себебі, өнер де, әдебиет те белгілі бір міндеттермен өмір сүреді, өнер тек өнер үшін емес, әдебиет те солай. Бұл тұрғыда көркемдік бірліктің негізін айқындау үшін соны белгілейтін көркемдік құндылықтар жүйесін белгілеп алуымыз қажет. Сонда ғана бұл ұғымның әдіснамасын қалыптастырып, әдебиеттанулық категориялардың бүгінгі және кешегі біржақтылығынан арылуға болады. Әлбетте, соңғысы өз алдына бөлек зерттеуді қажет ететін тақырып.

Бүгінде әдебиет ұғымының мағыналық шеңбері, яғни әдебиеттің ұлық міндетін айқындап беретін қарапайым анықтамасы үлкен пікірталас алаңына айналды. Қазіргі кең ауқымдағы мәдениетаралық диалог мәселесі де әлемдік гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі күрделі әдіснамалық өзгерістердің орын алуына сеп болуда. Мұның іс тәжірбиелік жағымен қоса, теориялық жағы да бар. Сонымен қатар, көркем сөздің пәндік міндеті бүгінде өзіндік бесаспап гуманитарлық маңызға ие болып отыр. Себебі, көркем сөзді жеке құбылыс ретінде қарастырудың теориялық байламдары –эстетика, логика, өнер теориясы, діндер тарихы, философия, мәдениеттану, антропология мен тарихи процесс, құрылымдық лингвистика мен математикалық логика секілді ғылым салаларымен тікелей байланысты.

Ал, әдебиеттің ғылыми анықтамасына қатысты пікір жарыстардың барлығы да оның әу бастағы түпкі міндетінен гөрі екінші кезектегі міндетін негізге алатын секілді /Б.Томашевский, Р.Якобсон, Р.Барт, Цв. Тодоров т.б./. Бұл ретте біз көркем сөздің (әдебиеттің) болмысын анықтауда оның генезисіне үңілуге тура келетінін, яғни бүгінгі теоретиктердің алдында әдебиеттің болмысында эстетикалық һәм көркемдік шарттылықтардың қай кезеңдерден, және қандай өзгешеліктермен жүзеге асқанын айқындау міндеті тұрғанын меңзеп отырмыз. Көне мәтіндерден бүгінгі мәтіннің еншісіне не тиді? Көркем сөз неден ұтып, неден ұтылды? Қай жерде қай мәтіннің өрісі тарылып, қайсысының көкжиегі кеңейді? Әлбетте, бұл сұрақтардың жауабы

арнайы, ыждаһатты зерттеуді қажет ететіні түсінікті. Біз бұл жерде сол арнайы зерттеуге кіріспе тұрғысынан ғана сөз қозғап отырмыз.

Сонымен әдебиетті танудағы діни құндылықтардың басты белгілеріне қатысты белгілі бір тұжырымдар жасауға болады. Бұл негізінен көркем туындының құрылымдық, мағыналық және мәтіндік әлеміне байланысты болмақ. Яғни көркем сөздің осы үш негізі әдебиеттің болмысын ашып береді. Сол себепті үш негізді дәлелдейтін материал ретінде мағыналық жүгі басым мәтіндерді алуға болады. Себебі адам жаны әсемдікті қалайтыны рас. Бірақ мұны зерттеушілік тұрғыдан «адам жаны әсемдіктің негізін қалайды» деп алғанымыз абзал. Адамзат тарихында көркем туынды аз жазылған жоқ. Олар өз деңгейінде түрлі идеялық және мағыналық мақсаттарға қызмет етті. Ал қазіргі жағдайда көркемдікке қойылар талап түбегейлі өзгеріске ұшырауда. Қазіргі оқырман көркемдіктің прагматикалық яғни нәтижелік қасиетіне мән береді. Олардың том-том романдарды оқуға ешқандай мотивациясы жоқ. Мұны техногендік сана дейміз бе, әлде уақыттың талабы дейміз бе қалай болғанда да өнер дүниесіне деген көзқарастың нақтылыққа көшкенін мойындауға тиіспіз. Осы тұрғыда классикалық әдебиеттің орнын - көркемдіктің ішкі белгілерін емес, түпкі нәтижесін ғана беретін, мағыналық шеңбері өте кең, көлемі шағын мәтіндер алмастыруда. Бұл жерде біз Жаратушы тарапынан түскен қасиетті кітаптар мен адамзаттың ақырығы пайғамбарының с.а.у. хадистерін айтып отырмыз. Бұл шынайы дәйек. Бұған көзжұмбайлық жасауға болмайды.

Бүгінгі саналы оқырман үшін экзистенциалистік бағыттағы том-том туындыларды оқығаннан гөрі оның нақты шешімін беретін дүниелерді оқыған тиімді. Мәселен, Ф.Кафка, А. Камю, Ж.П. Сартр шығармаларында пенденің осы жарық дүниенің, өмірдің мағынасын түсінуге деген сергелдеңі баяндалған. Ол туындаларда басты сипат мағына тереңдігі. Бірақ шешім жоқ. Ал мына хадисте: «Ақыретпен салыстырғанда бұл дүниенің мәні тек қана саусағыңызды теңізге батырып қайта шығарғанда саусағыңызда қалған су тамшысы секілді. Адам теңізден қаншасын қолымен ала алатынына қарасыншы?» деп екі ауыз сөзбен берілген. Дәл осы секілді «Адам баласына тәубе есігі үнемі ашық» деген хадистің мағыналық негізін Данте, Сервантес, Толстой, Достоевский туындыларымен барабар қарастыруға болады. Жалғыз ерекшелік сол хадистерде өнер дүниесінде айтпақ ойдың түпкі нәтижесі берілгендігінде.

Асылында осы уақытқа дейін әдебиеттану ғылымында мәңгілік құндылықтар жүйесіне қатысты мәтіндерді діни мәтін деп бөлек қарастырылып келді. Мұның өзі саясиланған ғылымның жемісі. Қасиетті Құран сөзінің теңдессіз көркем әрі терең мағыналық өлшемдеріне байланысты алғашқы түскен аяттарда: «Я, болмаса олар: «Құранды өзі жасап

алды» дей ме? Жоқ, олар иман келтірмейді. Ендеше, олар шыншыл болса, Құран сияқты бір сөз келтірсін» делінген .

«Егер адамдар мен жындар осы Құранның ұқсасын келтіру үшін бір жерге жиналып, бір-біріне көмектесе де оның ұқсасын келтіре алмайды» .

«Егер айтқандарың рас болса, Аллаһтан өзге көмекке шақыра алатындарыңды шақырыңдар». «Егер осы шақырғандарыңа жауап бере алмаса». «Онда біліңдер, шын мәнінде бұл Құран Аллаһтың ілімімен түсірілген».

Діни мәтіндердің семантикасына көз салсақ өткінші идеялардан мүлде ада. Керісінше, ондағы ұғымдар уақыт озған сайын ол жаңарып, жасара түсуде. Құран кітаптың он төрт ғасыр бұрын қойған ұстанымдары әлі күнге дейін құнын жоғалтқан емес. «Жетімдердің мал-мүліктерін беріңдер. Жаманды жақсымен алмастырмаңдар. Олардың мал-мүліктерін өз мал-мүліктеріңе қосып жемендер. Ол сөзсіз үлкен қылмыс» (Ниса, 4:2), «Негізінен Аллаһ сендерге аманаттарды өз лайықты орнына тапсыруларыңды және адамдар арасында билік еткенде әділдікпен үкім берулеріңді әмір етеді» (Ниса, 4:58) «Негізінде Аллаһ әділеттілік пен игілік-жақсылықты және ағайын-туысқа қарасып, жәрдем етуді әмір етуде. Және де арсыздыққа, жамандық жасауға һәм азғындыққа тыйым салуда. Сөздерінде тұрар, ойланар деп Ол сендерге насихат беруде» (Нахыл, 16:90), «Аллаһтың қол астына алынған елден Елшісіне берілген олжалары Аллаһқа, Елшісіне, жақындарына, жетімдерге, кедейлерге және жолда қалғандарға тиесілі нәрсе. Олар байлар арасында айналған мал-мүлік болмауы керек» (Хашыр, 59:7).

Құранда ғаламзат пен адамзаттың жаратылыс мақсаты мен нәтижесі берілген. Мәселен «Бақара» сүресінің 164-аятына назар салайық: «Расында, көктер мен жердің жаратылуында, түн мен күннің алмасуында, адам баласына пайдалы нәрселермен теңізде жүзген кемелерде һәм Аллаһтың көктен түсіріп, онымен өлі жерді жандандырған жауында әрі жер бетіне тіршілік жаратып, әр түрлі жан-жануарларды жайып таратуында һәм желдердің бағыттарын өзгертіп тұруында және көк пен жердің арасындағы бағынышты бұлттарда, әлбетте, ой тастап, санасын саралап, қараған жандар үшін сөзсіз Аллаһтың барлығы мен бірлігіне қатысты қаншама дәлелдер бар».

«Ақыретпен салыстырғанда бұл дүниенің мәні тек қана саусағыңызды теңізге батырып қайта шығарғанда саусағыңызда қалған су тамшысы секілді. Адам теңізден қаншасын қолымен ала алатынына қарасыншы?»

Діни мәтіндердегі «амалдардың ниеттерге қарай бағаланатынын» *әдеби мәтіндер «Кісі ақысын алмаңдар! Аузыңа арам салмаңдар! Дүние жиып өткен жоқ. Бізден бұрынғы пайғамбар» (Шортанбай) деп келтіреді. Бұл жүйе қарапайым қара өлеңдерден баспан пәлсафалық романдарға дейін жалғасады. Бұл жүйе әдеби мәтіндердің өне бойындағы көрінбейтін ажырамас функциясы.*

Сөз соңында айтарымыз: сөз өнері, көркем әдебиет, дискурстық жүйе, көркем мәтін барлығы да ең алдымен сөздің мағыналық әлеміне қызмет етпек. Сөз мен мағынаның асылы аят пен хадистерде жүйеленген. Жаратылыс әлемі мен ақырет әлемі көркемдіктің қос жүзіндей тербетілген иләһи ақиқаттарды әдебиеттің, яки әдепті мәтіннің басты шарттары ретінде қабылдауымыз қажет. Бүгінгі оқырман талғамы әдебиеттен осыны іздейді. Себебі пенденің санасына сәуле түсіретін кез келген классикалық туынды Жаратқанның өлмес, мәңгілік заңдылықтарының кіші түсіндірмелері ғана. Демек, діни құндылықтардың әдебиеттегі орнын осы тұстан іздегеніміз абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.Байтұрсынұлы. Әдебиет танытқыш. Қызыл Орда, 1926.
2. Достоевский Ф.М. Об искусстве. М., 1973.